

ТАТААЛ СҮЙЛӨМДӨГҮ ЭЛЛИПСИСТИН БЕЛГИСИ

ИБРАЕВА Д.А.

Биз карап жаткан түзүлүштүн өзгөчөлүгү болуп кыскартуу, эллипсистин сүйлөм түгөйү эсептелет.

- Мен кетейин анда биз сени менен урушабыз... – мен кетейин (эгерде кетпесем, (эгерде калсам) анда биз сени менен урушабыз. Эллипсис жөнүндө жогорку мисал күбөлөндүрөт «башкача», бирок байламтасын колдонуу анын мааниси сүйлөмдүн кийинки бөлүгү менен бирикпейт. Айтылгандын логикалык буралуусу баштапкы маанилүү чегинде каршылагыч байланышты тургузганга берет. Түгөйлөрдүн арасындагы так маанилүү чынжырчасын тургузганда толук сыяктуу (Сковородников А.П.). Ушул түзүлүштө бир бөлүгүн суроону башкасына коюу мүмкүн эмес. Мындай суроо эллиптирленген бөлүк катары колдонулат.

Мен кырына келип жана ылдый карадым жана көрдүм, баштыгым учуп жана таштын урчугуна тийип ыргып баратты.

Мен кырына келип жана ылдый карадым (жана көрдүм, байкадым –эмне көргөнүмдү? Эмне байкабадым?) Баштыгым учуп жана таштын урчугуна тийип ыргып баратты.

Эгерде кинону көргүң келсе диск ылдыйкы жащикте, (сүйлөө сөзүнөн) – эгерде кинону көргүң келсе (анда билип кой, өзүнө алып кой, эске ал – эмне келсе? Эмне өзүнө алып кой? Эмне эске ал?) Диск ылдыйкы ящикте. Эгерде башкы бөлүктөн багыныңкыга эллиптирленген түгөйдүн эсебисиз суроо берүүгө аракеттенгенин көрсөк, анда ушул суроо ыңгайсыз көрүнөт: кандай шартта диск жащикте болуп калган? Эгерде кинону көргүң келсе.

Ошондуктан эске алып коюу керек, түздөн-түз маанисинин жоктугунда, ЭТС бөлүгүнүн грамматикалык байланышы биримдиктеги татаал бүтүндү түзүп, түз бири бирине тартылат. Логикалык кеңири түзүлүштүн ашык түшкөнүндө калган түгөйлөрдүн синтаксистик маанисине, терең структурасы толук сакталып жүрөт.

Эгерде логика-семантикалык чынжырдын баардыгын калыбына келтирсек, анда аталган эки түгөйлүк түзүлүшкө кеңейткенге мүмкүн. Бул кабыл алуу толук сыйымдуу берилет, анткени чыныгы божомолдоп тилде алып жүрүүчү мамиле түздөн-түз катары түшүндүрүлүп, дайыма татаал сүйлөмдүн формасында чыгат.

Аны кароо жетишээрлик болчу – ал башка жөнүндө ойлонууда –Аны кароо жетишээрлик болчу, (ишенүү керек) (ошондуктан эмне) (көрүш үчүн) (эмне) жана көрүүгө мүмкүн болсо, (эмнеге ишенүү керек) ал башка жөнүндө ойлонууда.

Күрмөңдү кий (а анда үшүйсүн) сүйлөө сөзүнөн, – Күрмөңдү кий а (эгерде кийбесен), анда үшүйсүн.

Ошондуктан толук түзүлүш жасалма пайда болуу болуп эсептелбейт. Бул жерде кубулуштун эки семантикалык бирдей жана семантикалык айтылганы каралууда, ал толук вариантта мазмундун планынын бардык элементтеринде билдирилген, анда мазмундун планынын өзүнчө элементи эллипсис катары жашыруун мүнөзгө ээ болот.

Эллипсис түзүлүштүн бир жана ошол эле жөн элементинин маанисин калыбына келтирүү ар түрдүү проекциясында олуттуу айырмага ээ болушу мүмкүн жана бул мамиледе П.А.Сковородниковдун ою менен макулдашпаса болбойт, кеңейтүүнүн чек арасы кайда экенин билүү керек. Эллиптирленген көп учурда бир мааниде калыбына келе бербейт, бирок калыбына келтирген семантикалык бирдей болуп эсептелет.

Токойдогу бардык жыгачтарды кыйып кетишиптир, биз кечээ барып келдик (сүйлөө сөзүнөн). Ушул түзүлүштөгү бар болгон жана эллиптирленген этиштин семантикалык жалпылыгы анча так байкалбайт; өттүм жана көрдүм, бардык жана көрдүк.

Эллипсис жөнүндө аралыктагы түзүлүштүн белгилүү лексикалык толукталуусун күбөлөндүрөт, тилде ушул сөздү белгилеген сырткы байланышты жашырган жалпы түгөйүнө ээ семантика сөзү жашайт. Мындай сөз, ар түрдүү баяндоочтук түзүлүшүнө бөлүштүрүлүп, керектүү маанилүү байланышты тапканча жардам берип жана түшүрүлүүнүн жоктугу жөнүндө күбөлөндүрүлөт, жана тескерисинче, жалпы түгөйү менен баяндоочтук түзүлүш сөзүнөн куралып жоктугу ЭЛЛИПСИС түгөйү менен татаал сүйлөм үчүн мүнөздүү.

Жалпы түгөйү менен сөздүн маанисинде эки тиби бөлүнөт;

1. Лексика-семантикалык макулдашылганы менен сөз. Алар да артыкчылык касиетке ээ, ошондуктан түздөн-түз багыныңкы байланышка чыгууга жөндөмдүү.

Бул, мисалы, багыныңкы сөз айкалышындагы сөздө бүктөмө керебетке жатуу, бүктөмө керебет семантика сөзү керектүүсү менен жатуу түгөйүн кошот: бүктөмө керебет – бул эс алуу үчүн (уктоо) жатуу буюму. Ушунун эсеби менен айтууга мүмкүн мисал жөнүндө жаткым келип турат – бүктөмө керебетти жай эллипсис эмес жөнүндө мисалдан артыкчылыгы. Жаңыл бүгүн келет – бүктөмө керебетти жай бетибизде: Жаңыл келет – (ага уктоо үчүн орун керек) бүктөмө керебетти жай.

2. Категориялык-семантикалык макулдашуу менен сөз. Бул сөз сөздүн бир бөлүгүнүн кээ бир бир түрдүү лексикалык тобуна таандык. Жалпы түгөй (же түгөйлөр) бул сөздү бир түрдүү топко интегралдайт. Алар бир түрдүү байланыштыргыч катарды пайда кылышы мүмкүн: ысык, суук, жаан категориялык-семантикалык түгөйдө биригишкен «аба ырайынын шартында». Бул түгөй татаал сүйлөмдү (ТС) эллипсиси жок түзгөнгө мүмкүндүк берет.

Бизде бул жайда ысык болду – аларда тиякта тынбай суук жана жаан, ушул ТС эллипсиси менен аралыктагы түгөйүнө ылайык: Бизде бул жайда ысык болду – аларда Ысык-Көл жээгинде эс алуучулар да кетип жатышты. Бизде ысык болду – (аларда суук болду) – ошондуктан эс алуучулар да кетип жатышты. Эллипсистеги аралыктагы байламталуу татаал түзүлүшүнүн белги берүүсүнүн кыскартылган байламта болушу мүмкүн. Эллипстүү сүйлөм бир тутумдуу сүйлөмдүн өзгөчө тиби болуп саналат, бул сүйлөмдө баяндооч болбойт. Бирок ал баяндоочтун маанисин кемтик жагдайдын негизинде калыбына келтирсе болот. М: Көз коркок, кол баатыр деген макалдагы ар бир жөнөкөй сүйлөмдүн баяндоочу түшүрүлүп этиш экендигин аныктоого мүмкүн.

Эллипсистүү сүйлөмдүн кыскалыгы тактап айтканда, баяндоочунун айтылбай калышы биринчиден, сүйлөм оозеки айтууга ылайыкташтырылса, экинчиден, баяндоочун бат табууга негиз түзөт.

Мына ушул ийгиликтер – биринчи кезекте, ишканада социалисттик мелдештин кеңири кулач жайышынын натыйжасында (болот) (болуп саналат).

Ушунун өзү эле – «Манастын» узун өмүрүнүн өлчөмсүз салмагынын тандырбас күбөсү (болот) (болуп саналат).

Кашаага алынган

баяндоочтук семантика-структурадан билинип турат.

3.И.Будагова кандай эгердеби айкалышынын салыштыруу, божомолдоо мүнөзүн алып жүргөнү козгогон байламта катары мүнөздөйт. Изилдөөчүлөр менен бул айкалыш синонимдик байланыш катары өзүндөй, сыякташып, окшоп, кандай болсо жана аракетти, окуяны, кубулушту болжолдуу салыштыруу жолунун шарты менен мүнөздөгөн аналогиялык кубулуштун мүмкүнчүлүгүнө карашат. Айкалыш кандай эгердеби үч элементтин айкалышы катары анализденет: салыштыруу (кандай) шартты (эгерде), божомолдуу. Кандай эгердеби айкалышынын эки түрдүү байламта катары карайт. Ал тигил учурда, качан салыштыруу гипотетикалык мүнөздү алып жүргөндө, андыктан албетте, качан салыштыруу үчүн кандайдыр мүмкүндүгүндө же элестетилген алынганда, баяндоочтун багыныңкы сүйлөмү этиштин шарттуу ыңгайында берилет же байламтада кандай татаалдашат байламтада эгерде эки бөлүкчөсү менен.

А.П.Сазонов кандай модалдуу салыштыруу байланышындай эсептелген бир лексикалык бирдик катары карайт, «багыныңкы сүйлөмдөгү модалдуу байланышы менен «кандай, эгердеби»

салыштыруунун өзгөчө кыйыр формасы даана билинет – болжолдонгон шарттын негизинде салыштыруу.

Түзүлүштү толук жазуу кандай эгерде, кандай, кайда, кандайчага, караганда ж.б.

Баардык салыштыруу сүйлөмү ушул бирдиги менен үч негизги топко бөлүнөт.

1. Салыштыруу түзүлүштү кошулуучу байламталарынын айкалышы менен;

2. Салыштыруу түзүлүштү эки жактуу түшүндүрүүгө жол берген.

3. Түзүлүштү анализдеп, анын багыныңкы бөлүгү сөз менен баштайт кандай, эгерде, кандай, кайда ж.б. ал белгилейт, бардык багыныңкы байламталарды тартиптүүлүгү экинчи бөлүктөгү бир салыштыруу түзүлүштөгү кандай, эгердеби тышкары лексикалык бирдикке кошулбайт жана бир байламта болбойт, а эки багыныңкы байламтанын айкалышы болуп эсептелет. Кандай, эгердеби айкалышы. Бул учурда эки ар кандай байламтанын айкалышы катары чыгат, а башкасында бир бүтүн курамдык байламтасы болуп эсептелет. Г.П.Уханов каралып жаткан түзүлүш, качан багыныңкы сүйлөм салыштыруу айлануусунун функциясын аткарган учурду өзүнө көрсөтөт деп жыйынтыка келет. Бул мамиледе Э.Н.Саввинанын ою, ал мындай жыйынтыктан күмөн санайт: «салыштыруу, ойлонуу бул эми бирдеме», «түрүлгөн», а биерде түрүлгөн тил бирдигинин ролунда – багыныңкы сүйлөм чыгат».

ТСдүн түзүлүшүн түзүп жатканда өзгөчө ролдун багыныңкы байланыш (ББ) бир байланыш каражаты болуп эсептелген, ошондой эле бөлүктөрдүн ортосундагы маанилүү мамилесинин көрсөтүүчү интонация ойнойт. Биз карап жаткан ЭТСдүн интонациялык жасалышында өзүнүн өзгөчөлүгүнө ээ; ал эллиптирленген түгөйдүн болгонунун бир белгисинде кызмат кылат: Бар болгон түгөйлөрдүн ортосунда биртке чоң пауза бар, эллипсиси жок түзүлүшкө караганда ЭТСдө биринчи ББ үндүн ылдыйлашы менен айтылат, андан кийинки пауза бар, экинчи ББ дайыма үндүн ылдыйлашында бүтөт:

Керим тегерегин каранып, угуп калды терезеде бороон ышкырып жана чагылган айнектин караңгы жерин сыйпап жатты. Мына демек мен жатам: танкалардын күрүлдөгөнүн уктум.

Ошентип карап жаткан түзүлүштүн өзгөчөлүгү болуп эллиптирленген аралыктагы түгөйдүн болушу эсептелет. ТС эллиптирленген аралыктагы түгөйдү табууда төмөнкү белгилерге таянуу керек:

– Логика-семантикалык мамиленин бузулушу, логика-семантикалык жана синтаксистик мамилени эллиптирленген түгөйнүн эсебисиз тургузуу мүмкүнсүздүгү:

– Синонимдик түзүлүштү эллиптирленбеген аралыгы менен салыштыруусу;

– ишке ашпаган болушу мүмкүн (түз же тескери). – лексикалык элементтердин болушу, эллипсис позициясын айтып турган.

– белгилүү байламталардын болушу (татаал байламта сүйлөмдөрү үчүн);

– интонациялуу жасалгаланышы (биринчи баяндоочтук бирдикти үндүн ылдыйлашы менен билдирүү, түгөйлөрдүн ортосунда чоң паузанын болушу, эллипсиси жок түзүлүшүнө караганда).

Пайдаланылган адабияттар:

1. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. Б., 2009.
2. Азыркы кыргыз адабий тили. Б., 2009.
3. Реунова О.И. Эллипсис как лингвистическое явление. М., 2000.
4. Тойчубекова Б. Кемтик сүйлөмдөр. Ф., 1983.
5. Мехеев А.В. Лингвистический статус эллипсиса в русском языке. Вопросы языкознания. М., 1982.

6. Эллиптическом словоупотреблении в современной разговорной речи. Вопросы языкознания, М., 2004.
7. Шеренов Б.Г. Лингвистическое избыточность конструкций предложений в узбекском языке. Автореферат дисс. кан. фил.наук. Ташкент -1996.
8. Сковородников А.П. Эллипсис как лингвистический явления современного русского литературного языка. Вопросы языкознания М-1978.
9. Өмүралиева Б. Кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөрдү окутуу. Фрунзе, 1971.